
TÜRKİYE' NİN MENA ÜLKELERİ İLE DIŞ TİCARETİ: BİR MAKROEKONOMİK DEĞERLENDİRME

Mehmet METİN*
Ferhat İSPIROĞLU**

ÖZET

Dış ticaret istatistikleri değerlendirildiğinde Türkiye'nin dış ticaretinde önem kazanan ülkeler olarak gelişmiş Avrupa ülkeleri görülmektedir. Diğer taraftan özellikle son dönemde Avrupa kıtasıyla olan yüksek dış ticaret hadleri azalma eğilimine girmiş ve MENA (Middle East and North Africa-Ortadoğu ve Kuzey Afrika) bölgesindeki bazı ülkeler lehine dış ticaret hadleri değişmiştir. Gerek coğrafi-kültürel ve dini inançlar açısından yakınlıkları olan gerekse stratejik ortaklıkları bakımından bağları olan Türkiye'nin MENA ülkeleri ile olan dış ticareti bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Verilerinin varlığı göz önünde bulundurularak seçilmiş bazı MENA ülkeleri için bir makroekonomik performans tartışması yapıldıktan sonra, dış ticarete konu olan ürünler de göz önünde bulundurularak betimsel olarak Türkiye ile bazı MENA ülkelerinin dış ticareti incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, MENA, Türkiye, Ekonomik Entegrasyon

FOREIGN TRADE OF WITH MENA COUNTRIES (MIDDLE EAST and NORTH AFRICA)A MACROECONOMICS EVALUATION

Abstract

When foreign trade statistics are evaluated, developed European countries are seen as the countries gaining importance in foreign trade of Turkey. On the other hand, especially in the recent period, the high rate of foreign trade with Europe has tended to decline and the favorable terms of trade have changed in favor of some countries in MENA (Middle East and North Africa) region. The issue of Turkey's foreign trade with the MENA countries, which have close ties in terms of geographical-cultural and religious beliefs and which have ties in terms of strategic partnerships, constitute the subject of this study. After a macroeconomic performance discussion is made for some selected MENA countries considering the existence of the data, the foreign trade of Turkey and some MENA countries will be examined descriptively considering the products subject to foreign trade.

KeyWords: ForeignTrade, MENA, Turkey, Economic Integration

---

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Göksun M.Y.O. Öğretim Görevlisi

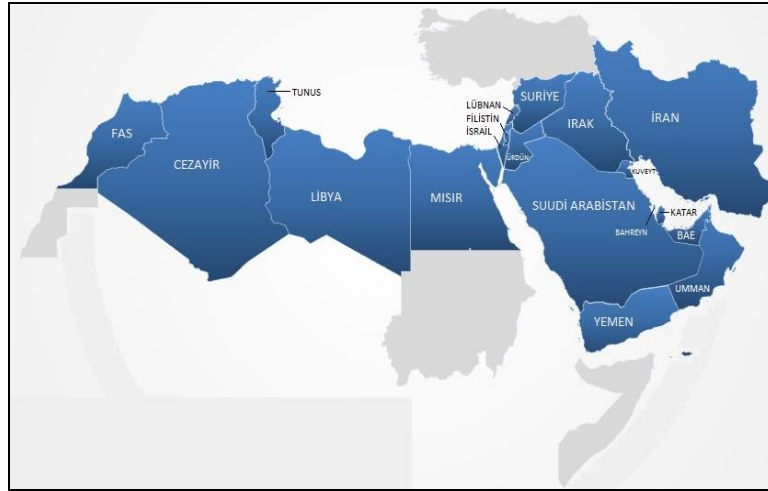
** Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Bölümü Doktora Öğrencisi

1. GİRİŞ

Hem bir Avrupa Ülkesi hem de bir Ortadoğu ülkesi olarak kabul edilen Türkiye'nin modernleşmesinde, bir politika olarak yüzünü batıya dönmesinin büyük katkıları olduğu aşikardır. Bu bakımdan Türkiye ekonomik ve siyasi bakımdan, geçmişten günümüze batı ile ilişkilerine öncelik tanımış, bununla birlikte küresel, bölgesel ve yakın çevresindeki gelişmelere de duyarsız kalmamış ve kendi menfaatleri doğrultusunda dünyadaki gelişmelerin içinde olmaya çalışmıştır. Son yıllarda özellikle Arap Baharı olarak adlandırılan siyasi olaylardan sonra Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesindeki karışıklıklar Türkiye açısından hem siyasi hem de ekonomik olarak oldukça önem taşımaktadır.

Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesi hem stratejik konumu (Asya, Kafkasya'dan Avrupa'ya çıkan yollar üzerinde olması nedeniyle) hem de sahip olduğu doğal kaynakları nedeniyle dünyada ekonomik ve siyasi yönden çok önemli bir yere sahiptir. Türkiye ekonomisi ve siyaseti açısından ise doğal kaynakların yanında kültürel benzerlikler, tarihsel geçmiş ve coğrafi yakınlık, özellikle dini inanç bakımından, farklı dönemlerde olsa bile siyasi otoritelerce önemi sürekli vurgulanmıştır (Çetin, 2014).

Şekil 1. MENA Ülkeleri

2015 yılı dış ticaret istatistiklerine göre, Türkiye'nin toplam ihracatı 143,838 Milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Bu toplam ihracat değerinin ülke gruplarına göre dağılımı tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Bölgelere Göre Türkiye'nin İhracat Tutarı

Sıra	Bölgeler	İhracat Tutarı (Milyar \$)
1.	28 AB Ülkesi	64
2.	Diğer Avrupa	14,1
3.	MENA	26,16
4.	Kuzey Amerika	7,06
5.	Orta Amerika ve Karayipler	0,84
6.	Güney Amerika	1,3
7.	Serbest Bölgeler	1,9

Kaynak (TÜİK, 2016)

Aynı istatistiklerin 207,234 Milyar ABD \$'ı olarak gerçekleşen 2015 yılı ithalat değerleri ise tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Bölgelere Göre Türkiye'nin İthalat Tutarları

Sıra	Bölgeler	İthalat Tutarı (Milyar \$)
1.	28 AB Ülkesi	78,68
2.	Diğer Avrupa	28,11
3.	MENA	7,81
4.	Kuzey Amerika	12,07
5.	Orta Amerika ve Karayipler	1,03
6.	Güney Amerika	3,66
7.	Serbest Bölgeler	1,22

Kaynak (TÜİK, 2016)

Türkiye uzun yıllar devam eden batı kökenli iktisadi ve siyasi bir yapıya sahip ülke olma hedefindedir. Bu hedefler doğrultusunda MENA ülkeleri ile yapılan dış ticarete yeteri kadar önem vermemiştir. Türkiye MENA ülkelerinin ithal ettiği tarımsal ürünleri üretebilmekte, sanayi ürünlerini ise büyük oranda karşılayabilecek kapasitede olmasına rağmen bölgenin toplam ithalatı içerisindeki payı yetersiz kalmıştır. Türkiye'nin MENA ülkelerinden yaptığı ithalat ise petrol ve petrol ürünleri ile sınırlı kalmıştır (Kıyak, 2005:43).

MENA bölgesi, Türkiye ekonomisi ve siyaseti anlamında da coğrafi yakınlık, tarihsel ve kültürel benzerliklerle birlikte dini inanç bakımından da önemli bir konumdadır (Cem, 2001: 184; Davudoğlu, 2012). Bu kapsamda ikişer yıllık dönemler olarak dünya ekonomisinde ve siyasi konjonktürdeki gelişmelere göre Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı Pazara Giriş Komitesi tarafından belirlenen 2016-2017 döneminde 15 hedef ülke içerisinde Irak, İran ve Suudi Arabistan olmak üzere toplam üç MENA ülkesi eylem planları içerisinde yer almaktadır. Aynı dönem öncelikli ülkeler arasında ise Cezayir, Fas, Katar, Kuveyt, Libya, Mısır, Umman ve Ürdün olmak üzere 8 ülke eylem planı içerisine alınmıştır. Ayrıca MENA ülkeleri ile ilişkilerin güçlendirilmesine

**Türkiye'nin MENA Ülkeleri İle Dış Ticareti:
Bir Makroekonomik Değerlendirme**

yönelik olarak Türkiye’de 2016 Şubat ve Ekim aylarında olmak üzere iki adet Uluslararası MENA Ülkeleri Zirvesi gerçekleştirilmiştir.

Hızla yeniden yapılanma süreci içerisine giren MENA bölgesi Türk şirketleri açısından hem kısa hem de uzun vadede önemli bir pazar durumundadır. Petrol gelirlerinin ithalata ve altyapı çalışmalarına aktarıldığı bölge birçok sektöre büyüme fırsatı sunmaktadır. Türk şirketlerinin varlıklarını en çok gösterdikleri bölge olan bu coğrafya ayrıca ekonomik çeşitlenme ve entegrasyona olan ihtiyacıyla yeni pazarlarla yeni iş sektörlerinin kurulmasına da sebep olacak bir potansiyeli bünyesinde barındırmaktadır. Bu durumun ortalama 25-30 yıl boyunca bölgenin gelişimine paralel olarak inşaat sektörü başta olmak üzere, enerji hatları projeleri, bölgenin gıda ihtiyaçları ve alternatif enerji pazarı olmak üzere Türkiye’deki sektörleri hareketlendireceği öngörülmektedir (Turkish Time Global Export, 2013:3).

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’nin MENA Ülkeleri ile olan dış ticaret istatistiklerini 2003-2015 zaman aralığında, ihracat, ithalat, dış ticaret dengesi gibi genel istatistiklerle tartıştıktan sonra, MENA ülkelerinin Türkiye ile olan ihracat ve ithalat oranlarını karşılaştırmaktır. Ayrıca MENA ülkeleri içerisinde Türkiye’nin en yüksek dış ticaret payına sahip olan seçilmiş bazı ülkelerin, Türkiye ile yaptığı ihracat ve ithalat ürünlerinin bir karşılaştırılmasını yaparak daha çok hangi tür ürünlerle dış ticaretin yapıldığını ortaya koymaktır.

2. MENA Ülkelerinin Genel Görünümü

MENA olarak isimlendirilen ve İsrail hariç diğer tüm ülkelerin Arap ve Müslüman kimliğiyle ön plana çıkan Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerini toplamda 20 ülke oluşturmaktadır. MENA ülkeleri gelişme potansiyeline sahip olmakla birlikte bunu henüz tam olarak başaramamış ülke gurupları olarak görülmektedir. Bu ülkeler Avrupa, Afrika ve Asya’nın kavşak noktalarında ayrıcalıklı bir coğrafyada bulunmalarından çok, giderek artan ve eğitim oranı yüksek genç nüfusa sahip olmasının yanında yenilenebilir enerji, imalat, turizm ve hizmet sektörlerindeki yüksek potansiyeli ile öne çıkmaktadır (www.oecd.org).

Bölge ayrıca dünyada kanıtlanmış petrol rezervinin (840milyar varil) yaklaşık olarak %58-60’ını, doğalgaz rezervinin (80 Trilyon metreküp) ise yaklaşık %43’ine sahip olma egemenliği sayesinde enerjide merkezi bir konuma sahiptir ve dünya enerji piyasasının geleceğinde çekirdek rol oynama kapasitesini elinde bulundurmaktadır (web.worldbank.org).

Petrol geliri zengini olarak algılanan bölge ülkeleri küreselleşme ile başlayan global ekonomik büyüme ve gelişmenin gerisinde kalmıştır. Bunun nedenleri başında ise siyasi yapı, güven sorunları ve istikrarsızlık gelmektedir. Enerji ve kamu sektörü ağırlıklı ekonomilerde özel sektör ile imalat sanayisi de sınırlı durumda ve buna bağlı olarak ekonomilerde verimlilik ve rekabet gücü düşüktür. Ekonomilerin enerji bağımlılığı bölgeyi olumsuz etkilemektedir. Enerji zengini ülkelerin enerji ihracatından elde ettikleri gelirleri milli gelirlerinin %40-65’ini oluşturmaktadır. Yani ekonomiler petrol gelirlerine bağımlı bulunmakta ve bu yüzden petrol talebi ve fiyatlarında yaşanan değişimler bu ülke ekonomilerinde de dalgalanmalara sebep olmaktadır (www.turksae.com).

Bölgede genel anlamda yavaş ilerleyen ekonomik faaliyetler ve yüksek hükümet harcamaları kaynak yoksulu ülkelerde zaten olumsuz olan mali dengeler üzerinde ek bir baskıya neden olmaktadır. Yine yüksek işsizlik, kadınların düşük işgücüne katılım oranı, sınırlı rekabet, yaygın yolsuzluk, şişirilmiş kamu sektörü düzeyleri gibi yapısal sorunlarda bölge ülkelerinin çoğunda görülen yapısal sorunların başında gelmektedir. Bununla birlikte MENA bölgesinde ihracat oranları çoğunlukla petrol satışı olmasının yanında kısmen ekonomik açıklık ve imzalanan ticari anlaşmalar sayesinde son 20-25 yılda önemli ölçüde artış göstermiştir (O' Sullivan vd., 2011: 1-14).

1990 yılında toplam 828 milyar \$ milli gelir ve ortalama 3.255 \$ kişi başına gelire sahip olan MENA ülkelerinde bu rakamlar 2000 yılı itibariyle 1.207 Trilyon \$'a, kişi başı gelir ise 3.831\$'a ulaşmıştır. 2014 yılında ise milli gelir 2.192 Trilyon \$'a kadar yükselmiştir. Yine bu yıl kişi başı gelir ise milli gelire paralel olarak 5.253 \$ olmuştur.

Bölgenin ihracat ve ithalat rakamlarına bakılacak olduğunda ise 1990 yılında 5,504 milyar \$ ihracat, 2,681 milyar \$ ise ithalat gerçekleştirilmiştir. 2000 yılında ise sırasıyla bu rakamlar 264.698 milyar ve 183.732 milyar \$ olmuştur. 2014 yılı verilerine göre ise 473.833 milyar \$ ihracat yapılırken 344.786 milyar \$ ise ithalat yapılmıştır (wits.worldbank.org).

Rakamlar incelendiğinde bölgenin dış ticarete her zaman fazla verdiği görülmektedir. Fakat bu durumu MENA'yı oluşturan tüm ülkeler açısından genelleme yapmak mümkün değildir. Enerji üretimi fazla olan ülkeler fazla verirken enerji fakiri ülkeler dış ticarete açık vermektedir.

MENA bölgesindeki ülkeler ekonomik yapı ve reform ihtiyaçları açısından dört sınıfa ayrılmaktadırlar. İsrail bölgenin tek gelişmiş ülkesi konumundadır. İkinci grupta kaynak fakiri ülkeler yer almaktadır. Bunlar; Mısır, Ürdün, Lübnan, Fas, Tunus'tur. Üçüncü grup ülkeler iş gücü fazlası olan kaynak zengini ülkelerdir; Cezayir, İran, Yemen, Suriye ve Irak. Dördüncü grup ülkeler ise iş gücü açığı olan kaynak zengini ülkeler olarak anılmaktadır. Bu ülkeler ise S.Arabistan, Katar, Umman, B.A.E, Kuveyt, Bahreyn, Libya'dır (www.turksae.com).

MENA ülkelerinde ihracatın GSMH'ya oranı 1990'da %31,81 iken bu oran 90'lı yıllar boyunca pek değişim göstermemekle birlikte 2000 yılında bir artış göstererek %38,04 olarak gerçekleşmiştir. 2005 yılında %49,61 olan oran 2014 yılına kadar olan süreçte en yüksek orana 2008'de ulaşmış ve ihracatın GSMH içindeki payı bu yıl %52,75 olarak gerçekleşmiştir. Sırasıyla bu oranlar 2010'da %46,89 2012'de %51,77 ve 2014'de ise 47,16 olmuştur. 1990-2014 yılları arasında büyüme oranı MENA bölgesinde ortalama 4,40 olarak gerçekleşmiştir. Bu süreçte en büyük büyüme oranı %10,34 ile 1990'da gerçekleşirken en düşük büyüme oranı ise 2009 yılında %1,54 ile 2009'da yaşanmıştır. 2014'de %2,54 oranında büyüyen bölgede düşük petrol fiyatlarının da etkisiyle 2015 ve 2016'da ise ortalama büyümenin %2,8 ila %3 arasında kalacağı öngörülmektedir. MENA ülkelerinde 1990-2014 yılları

arasında kişi başına düşen GSMH büyüme oranı ise ortalama %2.21 olmuştur. (wits.worldbank.org).

MENA ülkeleri de dünyayı son zamanlarda etkisi altına alan reform dalgasından etkilenmiş ve bu konuda çaba sarf etmeye başlamışlardır. Küresel entegrasyonlar bu bölgede reform çalışmalarının hızlanmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte üretime dayanmayan ve rant üzerine kurulu bir ekonomik yapının varlığı bölgede bu reformların ilerleme kaydetmesinde yavaş kalınmasına neden olmuştur. MENA bölgesi, Sahra Altı Afrika'nın ardından, küresel ekonomi ile bütünleşmede en başarısız bölgelerin başında gelmektedir. Bölge ülkelerinin çoğu ticaret rejimleri açısından uluslararası standartlardan uzak dışa kapalı ekonomilere sahiptir. Bu durumdan kurtulmak isteyen MENA ülkeleri dış ticarete tamamen elverişli ortamı hala oluşturamamış olsa bile son yıllarda uygulamaya konan başarılı reform programları ile engelleri kaldırmaya başlamışlardır (Vural ve Sarısoy, 2011: 310).

3. TÜRKİYE-MENA DIŞ TİCARET İSTATİSTİKLERİN KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. Türkiye'nin Toplam Dış Ticaret İstatistikleri

Türkiye'nin dış ticaret istatistikleri, ihracat ve ithalat değerleri olarak 2003-2015 dönemi için Tablo 3.'de sunulmaktadır. 2015 yılı itibariyle Türkiye toplam ihracatta 143 Milyar ABD \$'ını ithalatta ise 207 Milyar ABD \$'ını aşmış olarak görülmektedir. Her iki serinin kırılması da 2008 küresel krizine denk gelmektedir. 2009 yılında bir önceki yıla göre Türkiye'nin ihracatında yüzde 22,6'lık bir gerileme yaşanmışken, bu durum ithalattaki gerilemede daha da fazla %30 gibi bir oranı oluşturmaktadır.

Tablo 3. Türkiye'nin Toplam Dış Ticareti

Yıl	İhracat (Milyon \$)	Değ (%)	İthalat (Milyon \$)	Değ (%)	İhr/İth
2003	47.253	31,0	69.340	34,5	68,1
2004	63.167	33,7	97.540	40,7	64,8
2005	73.476	16,3	116.774	19,7	62,9
2006	85.535	16,4	139.576	19,5	61,3
2007	107.272	25,4	170.063	21,8	63,1
2008	132.027	23,1	201.964	18,8	65,4
2009	102.143	-22,6	140.928	-30,2	72,5
2010	113.883	11,5	185.544	31,7	61,4
2011	134.907	18,5	240.842	29,8	56,0
2012	152.462	13	236.545	-1,8	64,5
2013	151.803	-0,4	251.661	6,4	60,3
2014	157.610	3,8	242.177	-3,8	65,1
2015	143.844	-8,7	207.235	-14,4	69,4

Kaynak: www.ekonomi.gov.tr, TÜİK, TOBB, BM Comtrade

2009 yılından sonra başlayan toparlanma ihracattaki 2013 yılında az ama 2015 yılında belirgin bir negatif değer almaktadır. Bununla birlikte ithalattaki 2012, 2014 ve 2015 yıllarının düşüşleri daha belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Bir önceki yıla göre sırasıyla 2012 yılında yüzde 1,8,

2014 yılında yüzde 3,8 ve 2015 yılında yüzde 14 oranında ciddi bir düşme söz konusudur. Bu düşüşler Türkiye'nin toplam dış ticaret haddini de olumsuz etkilemektedir.

İhracatın ithalatı karşılama oranları değerlendirildiğinde ise, veri döneminde dalgalı bir seyir izlemektedir. İhracatın ithalatı karşılama oranlarındaki yüksek değerli yıllar, ithalatın düştüğü yıllar olarak belirginleşmektedir.

3.2. Türkiye'nin Toplam Dış Ticareti İçerisinde MENA ÜLKELERİ

2003-2015 verilerinin yer aldığı tablo 4 incelendiğinde Türkiye'nin MENA Ülkeleri ile arasındaki ticaretin 2003'ten 2015'e kadar olan süreçte ihracatta altı kat ithalatta ise yaklaşık üç kat artış gösterdiği görülmektedir. 2003 yılında 6.559 milyon \$ olan ihracat tutarı 2012 yılına kıyasla düşüş yaşamış olsa da 2015 yılında 36.623 milyon düzeyinde gerçekleşirken ithalat ise 5.231 milyon \$'dan 16.124 milyon \$ düzeyine çıkmıştır. 2008 yılında yaşanan global krizin etkilerini en çok Avrupa ve Batı ülkeleri üzerinde göstermesi neticesinde Türkiye'nin bu bölgelerle olan ticari ilişkilerinde yavaşlamalar meydana gelmiş olması Türkiye'nin MENA Ülkeleri ile olan ticaret düzeylerinde artış yaşanmasının bir nedeni olarak da gösterilebilir. 2007 yılında 17.412 milyon \$ olan ihracat tutarı krizin yaşandığı yıl olan 2008'de ise 28.612 milyon \$'a yükselmiştir. Bu yıldan sonra 2012'ye kadar artış gösteren ihracat miktarı daha sonraki yıllarda düşüşe geçmiş ve 2015 yılında 36.623 milyon \$ olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 4. Türkiye'nin Dış Ticareti İçerisinde MENA

Yıl	MENA Ülkeleri				İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)	MENA Ülkeleri'nin Payı (%)	
	İhracat Milyon \$	Değ (%)	İthalat Milyon \$	Değ (%)		İhracat	İthalat
2003	6.559	33,3	5.231	32,5	125,39	13,88	7,54
2004	9.516	45,1	6.863	31,1	138,66	15,06	7,04
2005	11.923	25,2	9.464	37,8	125,98	16,23	8,10
2006	13.303	11,5	11.727	23,9	113,44	15,55	8,40
2007	17.412	30,8	12.239	4,3	142,27	16,23	7,20
2008	28.612	64,3	16.158	32,0	177,08	21,67	8,00
2009	24.471	-14,5	9.092	-43,7	269,15	23,96	6,45
2010	27.997	14,4	15.769	73,4	177,54	24,58	8,50
2011	31.476	12,4	23.682	50,1	132,91	23,33	9,83
2012	48.062	52,6	24.191	2,1	198,68	31,52	10,23
2013	41.418	-13,8	25.184	4,1	164,46	27,28	10,01
2014	40.849	-1,3	23.395	-7,1	174,61	25,92	9,66
2015	36.623	-10,3	16.124	-31	227,13	25,46	7,78

Kaynak: www.ekonomi.gov.tr, TÜİK, TOBB, BM Comtrade

**Türkiye'nin MENA Ülkeleri İle Dış Ticareti:
Bir Makroekonomik Değerlendirme**

MENA ve Türkiye arasındaki dış ticarete ihracatın ithalatı karşılama oranları incelendiğinde 2003-2015 arası yıllarının tamamında yapılan ithalattan daha fazla ihracat rakamlarına ulaşıldığı görülmektedir. 2003 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı %125,39 iken 2015 yılı itibariyle bu oran %227,13 seviyesinde gerçekleşmiştir. En yüksek oran ise %269,15 ile 2009 yılında gerçekleşmiştir.

MENA Ülkelerinin Türkiye'nin toplam dış ticaret tutarları içerisindeki oranları 2003-2015 yılları arasında ihracat alanında artış gösterirken ithalatta ise neredeyse hiç değişiklik olmadığı görülmektedir. 2003 yılında MENA Ülkelerinin Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı %13,88 iken bu oran 2015 yılında %25,46 olarak gerçekleşmiştir. En yüksek orana ise %31,52 ile 2012 yılında ulaşılmıştır. İthalat ise 2012 ve 2013 yıllarında %10 gibi bir seviyeye ulaşmış olsa da 2015 yılında 2003 yılında gerçekleşen bir seviyede kalmıştır. Türkiye, MENA ülkeleri ile olan ticaretinde sürekli olarak dış ticaret fazlası vermektedir.

4. TÜRKİYE'NİN İHRACAT VE İTHALATINDA MENA ÜLKELERİNİN PAYLARI

2003-2008 yılları arasındaki verilerin yer aldığı tablo 5 incelendiğinde tüm yıllarda en fazla payın Irak'a ait olduğu görülmektedir. MENA ülkeleri arasında en fazla ihracat yapılan Irak 2003-2008 yılları arasında Türkiye'nin toplam ihracatının %2,84'üne sahip olmuştur. Irak'tan sonra ikinci sırayı ise %2,83'lük bir oranla Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) almıştır. Söz konusu dönemde en düşük paya sahip olan ülke ise %0,08 ile Umman olmuştur.

Tablo 5. MENA Ülkelerinin Türkiye İhracatındaki Payı (%) (2003-2008)

ÜLKELER	2003	2004	2005	2006	2007	2008
BAHREYN	0,06	0,09	0,06	0,04	0,07	0,23
B.A.E.	1,49	1,81	2,28	2,32	3,02	6,04
CEZAYİR	1,21	1,27	1,09	1,19	1,14	1,22
FAS	0,38	0,52	0,50	0,64	0,67	0,73
FİLİSTİN	0,01	0,01	0,01	0,02	0,02	0,02
IRAK	1,75	2,88	3,74	3,03	2,65	2,97
İRAN	1,13	1,29	1,24	1,25	1,34	1,54
İSRAİL	2,29	2,08	2,00	1,79	1,55	1,47
KATAR	0,03	0,06	0,11	0,40	0,42	0,81
KUVEYT	0,35	0,42	0,29	0,26	0,21	0,37
LİBYA	0,54	0,53	0,52	0,57	0,60	0,81
LÜBNAN	0,31	0,37	0,27	0,28	0,37	0,50
MİSİR	0,73	0,75	0,93	0,83	0,84	1,08
SURİYE	0,87	0,62	0,75	0,71	0,74	0,84
SUUDİ ARABİSTAN	1,57	1,22	1,31	1,15	1,39	1,67
TUNUS	0,47	0,41	0,40	0,38	0,49	0,59
UMMAN	0,05	0,05	0,05	0,08	0,09	0,16
ÜRDÜN	0,32	0,36	0,39	0,38	0,36	0,35
YEMEN	0,33	0,32	0,27	0,23	0,26	0,27

Kaynak: www.ekonomi.gov.tr, TÜİK, TOBB, BM Comtrade

2008-2015 yılları arasındaki verilerin yer aldığı tablo 6 incelendiğinde Irak Türkiye'nin toplam ihracatından aldığı %6,33'lük oranla MENA Ülkeleri arasında en fazla ihracat yapılan ülke olduğu görülmektedir. İkinci sırada ise %3,34'lük oranla BAE bulunmaktadır. En az ihracat yapılan MENA ülkesi 2008-2015 döneminde yine Umman olmuştur. Umman Türkiye'nin toplam ihracatında bu yıllar arasında ortalama olarak %0,19 gibi küçük bir paya sahiptir.

2003-2015 yılları arası toplam oranlarda da en çok ihracat yapılan ülke %4,82 ile yine Irak olup onu %3,14 ile BAE izlemektedir. En çok ihracat yapılan üçüncü MENA ülkesi ise 2003-2015 arasında toplam ihracattan %2,35 oranında aldığı payla İran'dır. Umman ise yine son sırada bulunmaktadır.

Türkiye'nin 2015 yılında Irak'a yaptığı ihraç ürünlerinin başında mücevherat eşyaları ve aksesuarları, un çeşitleri, ayçiçeği yağı, mobilya ve mobilya aksesuarları, beyaz et, yumurta, çikolatalı mamuller, hazır giyim, plastik boru, ambalaj malzemeleri, beyaz eşya, inşaat malzemeleri ile demir madeni türev ürünleri yer almaktadır. Türkiye Irak'tan ise en çok altın, petrol ürünleri ve plastik hurda ürünleri ithal etmektedir. 2015 yılında 8.558 milyar dolar ihracat yapılan Irak'tan aynı yılda 297 milyon dolar ithalat yapılmıştır. 2016 Ocak-Eylül döneminde ise ihracat 5.298 milyar dolar ve ithalat tutarı ise 688 milyon düzeyinde gerçekleşmiştir. 2015 yılında ihracatı yapılan ürünlerin başında 462.802 milyon dolar ile mücevherat ürünleri gelirken ikinci sırada ise 444.378 milyon dolar ile un ürünleri gelmektedir. 44.068 milyon dolar ile başlıca ürünler arasında ihracatı en az yapılan ürünleri ise elektrik transformatörleri ve statik konvertörler oluşturmaktadır (www.ekonomi.gov.tr).

Tablo 6. MENA Ülkelerinin Türkiye İhracatındaki Payı (%) (2008-2015)

ÜLKELER	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
BAHREYN	0,11	0,15	0,12	0,14	0,13	0,13	0,16
BAE	2,84	2,93	2,75	5,36	3,27	2,96	3,25
CEZAYİR	1,73	1,32	1,09	1,19	1,31	1,32	1,27
FAS	0,59	0,55	0,68	0,67	0,79	0,89	0,93
FİLİSTİN	0,03	0,04	0,04	0,04	0,05	0,06	0,06
IRAK	5,02	5,30	6,16	7,10	7,88	6,91	5,95
İRAN	1,98	2,67	2,66	6,51	2,76	2,47	2,55
İSRAİL	1,50	1,83	1,77	1,53	1,75	1,87	1,88
KATAR	0,28	0,14	0,14	0,17	0,16	0,22	0,29
KUVEYT	0,21	0,35	0,22	0,19	0,22	0,24	0,34
LİBYA	1,76	1,70	0,55	1,40	1,81	1,31	0,99
LÜBNAN	0,67	0,54	0,53	0,55	0,54	0,50	0,50
MISIR	2,56	1,98	2,05	2,41	2,11	2,09	2,18
SURİYE	1,40	1,62	1,19	0,33	0,68	1,14	1,06
SUUDİ ARABİSTAN	1,73	1,95	2,05	2,41	2,10	1,93	2,41
TUNUS	0,63	0,63	0,59	0,52	0,59	0,58	0,57

**Türkiye'nin MENA Ülkeleri İle Dış Ticareti:
Bir Makroekonomik Değerlendirme**

UMMAN	0,10	0,11	0,16	0,18	0,25	0,31	0,23
ÜRDÜN	0,45	0,50	0,38	0,51	0,49	0,58	0,58
YEMEN	0,37	0,29	0,20	0,32	0,40	0,41	0,28

Kaynak: www.ekonomi.gov.tr, TÜİK, TOBB, BM Comtrade

Birleşik Arap Emirlikleri ile yapılan dış ticarete ise 2015 yılında toplam 4.681 milyar dolar ihracat yapılırken 2.008 milyar dolar ithalat yapılmıştır. 2016 Ocak-Haziran döneminde ise bu rakamlar sırasıyla 2.837 milyar dolar ve 972.930 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. BAE'ne yapılan ihracat ürünlerinin başında kıymetli metaller ve mücevherci eşyaları gelmektedir. Bu ürünlerin 2015 yılındaki ihracat tutarı 1.168 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İkinci sırada yer alan altın (ham, yarı işlenmiş) ürünlerinin tutarı ise 857 milyon dolar civarındadır. Römorkör ve itici gemilerin satışı ise ihracat kalemlerinde ilk 20 arasında en az yeri tutmaktadır. Bu kalemde toplamda 2015 yılı içerisinde 17.936 milyon dolar ihracat yapılmıştır. Türkiye'nin BAE'den ithal ettiği ürünlerin başında ise Türkiye'nin bu ülkeye yaptığı ihracat kalemleri arasında en çok ihracatı yapılan ürünler arasında ikinci sırada yer alan altın (ham, yarı işlenmiş) ürünleri yer almaktadır. 2015 yılında bu kalemde yaklaşık 1.5 milyar dolar ithalat yapılmıştır. 174 milyon dolar tutarında yapılan ithalat ile işlenmemiş alüminyum ise ikinci sırada en çok ithalatı yapılan ürün olmuştur.

MENA ülkeleri arasında en az ticari ilişki içerisinde bulunan ülke olan Umman ele alındığında ise 2015 yılında 324.915 milyon dolar ihracat, 60.169 milyon dolar ise ithalat yapıldığı görülmektedir. Umman ile yapılan ticarete önem arz eden ihraç ürünleri arasında ilk sırada 324.915 milyon dolar ile demir çelik ürünleri yer almaktadır. İthal edilen ürünlerin başında ise toplamda umman ile yapılan ithalat tutarı olan 60.169 milyon doların 46.499 milyon dolarını oluşturan işlenmemiş alüminyum oluşturmaktadır (www.ekonomi.gov.tr).

Türkiye'nin MENA Ülkelerinden yaptığı ithalat tutarlarının toplam ithalat içerisindeki paylarının yer aldığı tablo 7 ve tablo 8 incelendiğinde 2003-2015 yılları arasında yıllarda en fazla İran'dan ithalat yapıldığı görülmektedir. 2003 yılında Türkiye'nin toplam ithalatında %2,68'lik bir orana sahip olan İran en yüksek düzeye ise % 5,17 ile 2011 yılında ulaşmıştır. 2015 yılında ise bu oran % 2,94 olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılında en çok ihracat yapılan 20 ülke arasında 8. sırada yer alan İran'dan bu tarihte toplam 6.096 milyar dolarlık ithalat yapılmıştır. Türkiye aleyhinde devam eden dış ticaret dengesi İran'dan yapılan doğalgaz ithalatının etkisi büyüktür. 2003 yılında -1.326 milyar dolar olan denge 2015 yılında -2.431 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Ele alınan yıllar dışında ilk kez 2016 yılının ilk 10 ayı verilerine göre ticaret dengesi Türkiye lehinde 628.340 milyon dolar fazla vermiştir.

Türkiye'den İran'a yapılan ihracat ürünlerinin başında ise kıymetli metaller ve mücevherci eşyaları gelmektedir. Bu kalemde 2015 yılında İran'a toplam 857.622 milyon dolar tutarında ihracat gerçekleştirilmiştir. İran Türkiye'nin 2003-2015 yılları arasındaki toplam ihracatında ortalama %3,65 oranında paya sahip olmuştur.

Tablo 7. MENA Ülkelerinin Türkiye İthalatındaki Payı (%) (2003-2008)

ÜLKELER	2003	2004	2005	2006	2007	2008
BAHREYN	0,02	0,02	0,02	0,03	0,07	0,05
BAE	0,16	0,19	0,18	0,25	0,28	0,34
CEZAYİR	0,72	0,64	0,74	0,52	0,56	0,79
FAS	0,11	0,11	0,12	0,12	0,12	0,18
FİLİSTİN	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
IRAK	0,16	0,48	0,39	0,09	0,07	0,07
İRAN	2,68	2,01	2,97	4,03	3,89	4,06
İSRAİL	0,66	0,73	0,69	0,56	0,64	0,72
KATAR	0,01	0,02	0,04	0,05	0,02	0,08
KUVEYT	0,05	0,03	0,04	0,03	0,04	0,03
LİBYA	0,02	0,03	0,04	0,04	0,05	0,04
LÜBNAN	1,55	1,55	1,70	1,65	0,24	0,17
MISIR	0,10	0,15	0,12	0,09	0,07	0,09
SURİYE	0,27	0,26	0,23	0,28	0,40	0,47
S. ARABİSTAN	0,60	0,37	0,23	0,13	0,22	0,32
TUNUS	0,30	0,36	0,50	0,45	0,43	0,45
UMMAN	0,14	0,10	0,10	0,11	0,14	0,18
ÜRDÜN	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00
YEMEN	0,02	0,01	0,02	0,01	0,01	0,01

Kaynak: www.ekonomi.gov.tr, TÜİK, TOBB, BM Comtrade

İran'dan sonra en fazla ithalat yapılan ülke konumu ise 2003-2015 yılları ortalaması ele alındığında %0.77'lik bir oranla İsrail'e ait bulunmaktadır. İsrail ile 2015 yılında yapılan dış ticaret değerleri ele alındığında dış ticaret dengesi Türkiye lehine 1.025 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İncelenen tüm yıllarda Türkiye İsrail ile olan ticaretinde fazla vermektedir. 2016 yılı ilk 10 yıllık veriler ele alındığında ise bu rakam 1.132 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İsrail'den yapılan ithalat ürünlerinin başında petrol ve petrol türevi ürünlere ait yağlar gelmektedir. 2015 yılında bu kalemden toplam olarak yaklaşık 878.866 milyon dolar tutarında ithalat yapılmıştır. Türkiye'nin İsrail'e ihracat yaptığı ürünlerin arasında ilk sırayı ise otomobiller almaktadır. 2015 yılında bu kalemden İsrail'e 413.844 milyon dolarlık satış gerçekleştirilmiştir.

İsrail'den sonra en fazla ithalat yapılan diğer üç ülke ise sırasıyla Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir ve Suriye'dir. 2003-2015 yılları arasında Türkiye'nin toplam ithalatında Birleşik Arap Emirlikleri %0.68, Cezayir %0.53 Suriye ise %0.45 paya sahip olmuştur. 2015 yılında BAE'den 2.008 milyar dolarlık ithalat yapılırken 4.681 milyar dolarlık ise ihracat yapılmıştır. Türkiye BAE'den en fazla ham ve yarı işlenmiş altın ithal etmektedir. 2015'de bu kalemden Türkiye toplam 1.499 milyar dolar ithalat yapmıştır.

Tablo 8. MENA Ülkelerinin Türkiye İthalatındaki Payı (%) (2009-2015)

ÜLKELER	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
BAHREYN	0,02	0,04	0,05	0,07	0,07	0,12	0,05
BAE	0,47	0,38	0,68	1,52	2,14	1,34	0,97
CEZAYİR	0,55	0,58	0,48	0,39	0,28	0,38	0,36
FAS	0,17	0,21	0,17	0,18	0,23	0,26	0,34
FİLİSTİN	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
IRAK	0,09	0,08	0,04	0,06	0,06	0,11	0,14
İRAN	2,42	4,12	5,17	5,06	4,13	4,06	2,94
İSRAİL	0,76	0,73	0,85	0,72	0,96	1,19	0,81
KATAR	0,06	0,10	0,28	0,20	0,15	0,16	0,17
KUVEYT	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03
LİBYA	0,13	0,12	0,11	0,12	0,12	0,08	0,07
LÜBNAN	0,29	0,23	0,06	0,18	0,12	0,10	0,09
MİSİR	0,08	0,12	0,12	0,07	0,07	0,06	0,03
SURİYE	0,45	0,50	0,62	0,57	0,65	0,59	0,59
S. ARABİSTAN	0,23	0,36	0,22	0,03	0,03	0,05	0,03
TUNUS	0,55	0,74	0,83	0,92	0,80	0,97	1,02
UMMAN	0,17	0,15	0,10	0,08	0,11	0,08	0,07
ÜRDÜN	0,01	0,02	0,02	0,02	0,06	0,04	0,03
YEMEN	0,01	0,02	0,03	0,04	0,03	0,05	0,06

Kaynak: www.ekonomi.gov.tr, TÜİK, TOBB, BM Comtrade

Cezayir'den yapılan ithalat ürünlerinin başında petrol gazları gelmektedir. 2015 yılında yaklaşık 741milyon dolar tutarında petrol gazları ve türevleri ithalatı yapılmıştır. Türkiye'nin Cezayir'e yaptığı ihracat ürünlerinin başında ise otomobiller gelmektedir. Cezayir ile yapılan ticarete 2015 yılındaki dış ticaret dengesi Türkiye lehine 1.086 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Suriye ile yapılan ticarete ithalata konu olan ürünlerin başında ise pamuk gelmektedir. 2014 yılında 81.022 milyon dolar olsa da 2015 yılında oldukça gerileyen pamuk ithalatı 2015 yılında 8.601 milyon dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Türkiye tarafından yapılan ithalatı yapılan diğer ürün sepetini ise anason, rezene ve kimyon vs. gibi ürünler yar almaktadır. Bu kalemde yapılan 2015 yılı toplam ithalat tutarı 5.127 milyon düzeyinde olmuştur. Türkiye'nin Suriye'ye yaptığı ihracat ürünleri başında ise ayçiçeği ile pamuk tohumu ve yağları gelmektedir. 2015 yılında bu ürünlerin yaklaşık ihracat tutarı 141 milyon dolar olmuştur. Türkiye tarafından yapılan diğer en çok ihracat ürünleri ise buğday ve buğday unları olmuştur. Bu kalemde 2015'de yapılan toplam ihracat tutarı yaklaşık 196 milyon dolar tutarındadır. 2015 yılında toplam ticaret hacmi 1.548 milyar dolar olan iki ülkenin ticaret dengesi Türkiye lehine 1.498 milyar dolardır.

Tablo 9'da Türkiye'nin en çok ticari ilişki içerisinde bulunduğu İran, Irak, BAE, İsrail, Cezayir, Suriye ve Umman olmak üzere toplam yedi MENA Bölgesi ülkesi ile bu ülkelerle karşılıklı ticarete konu olan ithalat ve ihracat ürünleri yer almaktadır.

Tablo 9. Türkiye'nin En Çok İthalat ve İhracat Yaptığı MENA Ülkeleri ve Ticarete Konu Olan Ürünler

Ülkeler	En Çok İhraç Edilen Ürünler	En Çok İthal Edilen Ürünler
İran	Kıymetli metaller ve kaplamalardan mücevherci eşyası, lif levha ve kara taşıtları için aksam/parçalar	Mineral yakıtlar ve yağlar, yüksek yoğunluklu polietilen, işlenmemiş alaşımsız alüminyum
Irak	Mücevherat eşyaları ve aksamları, un çeşitleri, ayçiçeği yağı	Altın, petrol ürünleri ve plastik hurda ürünler
BAE	Kıymetli metaller ve mücevherci eşyaları, altın (ham, yarı işlenmiş), demir ve alaşımsız çelikten çubuklar	Altın (işlenmemiş veya yarı işlenmiş), işlenmemiş alüminyum ve etilen polimerleri
İsrail	Otomobil, steysin vagonlar, demir/çelik çubuklar ve izole edilmiş tel, kablo	Petrol yağları ve bitümenli mineraller, propilen ve diğer olefinlerin polimerleri ve hidrokarbonlar

Cezayir	Demir ve çelik malzemeleri, erkek giyim, buzdolabı ve diğer soğutucular	Petrol gazları, Petrol yağları ve kamış/pancar şekeri
Suriye	Ayçiçeği, aspir, pamuk tohumu, buğday/mahlut ve unları	Pamuk, baharat türleri ve fosfatlı mineraller
Umman	Demir veya alaşımsız çelikten çubuklar, inşaat ve inşaat aksamı ve mobilya aksam ve parçaları	İşlenmemiş alüminyum, poliaseteller, reçineler, azotlu mineral ve kimyasal gübreler

Kaynak: www.ekonomi.gov.tr

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Dünyadaki ekonomik sistemin gidişatı ve merkezi kaymaların oluşturmuş olduğu etkiler bazı dengelerin değişmesinde etkili olmaktadır. Bu bağlamda Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesi (MENA) dünya gündemine daha fazla giren bölgelerin başında gelmektedir. MENA ülkeleri serbest piyasa koşullarının tam anlamıyla oturmadığı, ekonomilerinin kamu ağırlıklı olması ve özellikle de sahip oldukları enerji ve maden rezervleri ile ön plana çıkmaktadırlar. Bununla birlikte MENA ülkelerinde son dönemlerde yaşanan siyasi ve ekonomik alandaki değişim ve gelişmeler yönetim yapılarında da bir değişimin öncüsü niteliği taşımaktadır. Bu değişimle birlikte girişimcilerle birlikte ekonomik alandaki faaliyetlerinde artış göstermeye başlaması bu ülkeleri global yatırımcılar için de daha ön plana çıkmasına neden olmaktadır. Dünya ekonomisinde meydana gelen finansal çalkantılar MENA ülkelerinin diğer ülkelerin gelecek projeksiyonlarında isimlerinin geçmesinde de etkili olan diğer bir etken durumundadır.

Küresel ekonomi ile bütünleşmede başarısız olarak sayılabilecek bir durumda olan MENA ülkeleri kapalı olan ekonomilerin yapmış oldukları reformlarla dünya standartlarını yakalama çabası içerisinde olmakla birlikte serbestinin tam anlamıyla gerçekleştiğinin söylenmesi mümkün değildir. Bununla birlikte dış dünyaya entegre olma çalışmaları MENA ülkelerini hem Türkiye hem de diğer ülkeler açısından yeni ve önemli bir pazar haline getirmektedir.

Türkiye'nin 2003 yılından itibaren toplam ihracatı içerisinde en önemli ticaret ortaklarından Avrupa Birliğine olan ihracatında düşüşler yaşanırken Ortadoğu Asya, Kuzey Afrika ülkelerine yapılan ihracat ise artış göstermektedir.

Türkiye'den MENA bölgesine yapılan ihracat özellikle 2003 yılından itibaren artış göstermeye başlamıştır. 2008 ve 2009 yıllarında ise ihracat oranlarında bu tarihlerde daha çok batı ülkelerinde etkisini gösteren global krizinde etkisiyle bu oranlar biraz daha artış göstermiş daha sonra ise bir miktar düşüş göstermiştir.

Türkiye, MENA ülkeleri ile tarihsel ve dini inanç bakımından daha yakın bir kültür içerisinde bulunmaktadır. Türkiye diğer dünya ülkeleri ile kıyaslandığında elinde bulundurmuş olduğu bu durumu fırsata çevirmesi çok daha kolay görülmektedir. Tüm dünya ülkelerinin daha fazla üretme ve satma peşinde olduğu günümüz dünyasında MENA ülkeleri ile olan kültürel bağ yakınlığının Türkiye tarafından ticari anlamda değerlendirilmesi diğer ülkelere göre daha rahat görülmektedir. Ekonomi bakanlığı tarafından 2016-2017 döneminde hedef ülkeler içerisinde üç, öncelikli ülkeler içerisinde ise toplam sekiz MENA ülkesinin bulunması Türkiye'nin bu bölgeye verdiği önemi gösteriyor olsa da büyük bir pazar potansiyeline sahip olan bu bölgeye Türkiye'nin yeni iş birliklerini hayata geçirerek daha çok nüfuz elde edecek çalışmalara hız vermesi gerekmektedir.

Türkiye tarafından MENA Ülkelerine ihraç edilen ürün yelpazesine bakıldığında düşük teknolojili malların çok daha yoğun olduğu görülmektedir. Bu bakımdan Türkiye'nin ekonomik kırılmalara karşı daha dayanıklı olması için ihraç portföyünü katma değeri yüksek ürünleri de katacak şekilde bir üretim politikasını uygulamaya sokması ve bu yönde AR-GE yatırımlarına öncelik verilmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

BM Comtrade, <http://comtrade.un.org/data/> (21.11.2016)

DAVUTOĞLU, A. <http://kdk.gov.tr/faaliyetler/uluslararasi-zirveler/ikf-2012-one-cikanlar/78> (01.12.2016)

O'Sullivan A, Rey, A. M., and Méndez, J., G., (2011). "Opportunities and Challenges in the MENA Region." Arab World Competitiveness Report 2011-2012, World Economic Forum, OECD.

OECD, (2016), www.oecd.org/mena/49036903.pdf

Kıyak, H., (2005). Türkiye'nin Dış Ticaret Yapısı ve Ortadoğu Ülkeleri İle Dış Ticaret İlişkileri, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırma Enstitüsü, İstanbul.

TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) <http://www.tobb.org.tr/DisTicaretMudurlugu/Sayfalar/dvtvb.php> (21.11.2016)

TURKSAE (2016), http://www.turksae.com/face/index.php?text_id=81

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) <http://www.tuik.gov.tr/PreTabloArama.do> (22.11.2016)

Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, (2016), www.ekonomi.gov.tr

Turkish Time Global Export (2013). “MENA, Türkiye’yi Çağırıyor”, HSBC-Turkish time Global Export Dergisi,<http://www.timakademi2023.org/backup/wp-content/uploads/2013/07/GLOBAL-EXPORT-HAZIRAN-2013.pdf>

Vural, Y. ve Sarısoy S.. (2011). “Mena Ülkelerinde Düzenleyici Reformlar”, Ortadoğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Ekonomik Yapısı Mena Ülkeleri Ekonomileri, Edt. Hamdi Genç, Ferhat Sayım, Mkm Yayınları.

WEB. WORLD BANK, (2016)
<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/MENAXT/0..contentMDK:22307440~pagePK:146736~piPK:146830~theSitePK:256299,00.html>

WITS World Bank, (2016),
<http://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/MEA/StartYear/2010/EndYear/2014/Indicator/NY-GDP-PCAP-KD-ZG>

World Bank, (2016). www.worldbank.org

